

Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne, red. Anna Grześkowiak-Krwawicz, współpraca Jerzy Axer, Warszawa 2017, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 318 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości, t. 3)

Badania historii kultury politycznej stanowią niezwykle ważny rodzaj refleksji poświęconej procesom związanym z kształtowaniem się postaw społecznych i praktyk życia politycznego. Recenzowany zbiór studiów należy uznać za bardzo cenną publikację, w której zebrane zostały analizy historyków od lat zajmujących się problematyką kultury politycznej społeczeństwa staropolskiego. Warto podkreślić, że w niniejszej publikacji udało się ukazać różne oblicza wczesnonowożytnej myśli politycznej funkcjonującej w realiach Rzeczypospolitej oraz korespondujących z nią praktyk społecznych. Zawarte w tytule zbioru odniesienie do wartości określiło kierunek ujęcia przyjętego w publikowanych artykułach. Aksjologiczna perspektywa wpisuje podjęte w tomie rozważania w nurt fundamentalnych badań definiujących tożsamość społeczeństwa staropolskiego i jego instytucji politycznych oraz państwowych. Co więcej, wyjątkowo kompetentnie dobrane zostało grono autorów, od lat specjalizujących się w nakreślonej w tytule tematyce.

Zbiór zawiera obszerny wstęp i dziesięć artykułów, zaopatrzone zostały również w indeks osobowy. Poszczególne teksty nie zawierają wydzielonych bibliografii. Studia zebrano w trzech częściach: 1. „Państwo-wspólnota”, 2. „Człowiek-obywatel”, 3. „Prawo i wolność”; rolę „Zakończenia” spełnia artykuł Jana Kieniewicza. Warto dodać, że w każdej z części zbioru znalazły się po trzy rozprawki, uporządkowane tematycznie.

Konieczne jest zwrócenie uwagi na wstęp, pióra Anny Grześkowiak-Krwawicz, w którym, oprócz wyjaśnienia koncepcji tomu, znalazła się obszerna analiza problematyki związanej z historią staropolskiej myśli politycznej. Jak podkreślono, zbiór stanowi efekt badań prowadzonych w ramach projektu finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości”. Z tą informacją korespondują odwołania do kontekstu europejskiego w artykule Jana Kieniewicza oraz obecność tego rodzaju refleksji we wstępie. Tu trzeba dodać, że syntetyczne wprowadzenie Grześkowiak-Krwawicz jest godne polecenia jako niezwykle kompetentny wykład ewolucji pojęć kształtujących wyobrażenia i praktyki związane z życiem politycznym we wczesnonowoczesnej Rzeczypospolitej. W tej erudycyjnej analizie można odnaleźć wiele cennych ujęć, jak choćby porównanie rozumienia i funkcjonowania ważnej dla kultury politycznej Europy kategorii „praw i wolności”, która posiada jeszcze antyczną proveniencję, a odgrywała istotną rolę w rozumieniu pojęcia „wolności” oraz praw i obowiązków obywatelskich. Nie mniej interesujące są wnioski na temat definiowania pojęcia „obywatel” z perspektyw aksjologii życia politycznego.

W części pierwszej, zatytułowanej „Państwo-wspólnota”, znalazły się artykuły Doroty Pietrzyk-Reeves, Urszuli Augustyniak oraz Anny Grześkowiak-Krwawicz. Pierwszy z nich nosi tytuł: *Państwo jako rzecz wspólna (res publica) w renesansowej myśli politycznej*. Wydaje się, że wskazane byłoby, aby w tytule dodać, iż chodzi o realia staropolskie, bowiem sugerowane w tezie ujęcie lokuje je w o wiele szerszym kontekście. Przedmiotem analizy Pietrzyk-Reeves jest przede wszystkim rozumienie pojęcia Rzeczypospolitej w staropolskiej myśli politycznej w XVI w. Krakowska historyk słusznie zaznacza, że „respublica” dla myślicieli „złotego wieku” to nie tylko instytucje państwa, ale trwanie pewnego etosu społecznego, wyrażającego się w trosce obywateli o dobro publiczne. Siłę tego rodzaju myśleniu dawało porównanie Rzeczypospolitej z republikańskim Rzymem, co w warunkach polskich wpływało również na kształtowanie się myślenia o państwie jako o monarchii mieszanej. Przyjętą przez Pietrzyk-Reeves perspektywę badawczą trzeba uznać za bardzo szeroką, analizuje bowiem sposób rozumienia grupy wartości normatywnych o dobrze wspólnym w republikańskiej myśli XVI stulecia. Przy czym teoria polityczna kształtująca się w Rzeczypospolitej jest traktowana jak emanacja myśli europejskiej. Co ważne, Autorka bada źródła argumentacji, która legła u podstaw założenia, że tylko w warunkach Rzeczypospolitej (niekoniecznie polsko-litewskiej) możliwe jest urzeczywistnienie wolnościowego ładu społeczno-politycznego, zabezpieczonego przez praworządność i cnoty obywatelskie. Jednym z atutów artykułu Pietrzyk-Reeves jest ukazanie procesu idealizacji obrazu państwa i tworzącej go wspólnoty politycznej. Charakteryzuje również towarzyszący temu zjawisku proces rozbudowywania metafor opisujących Rzeczpospolitą jako dobro wspólne z ważnymi i wszechobecnymi w staropolskiej publicystyce figurami jednego organizmu lub ciała. Przywołuje przy tej okazji pisma m.in. Andrzeja Frycza Modrzewskiego,

Wawrzyńca Goślickiego, Łukasza Górnickiego, Sebastiana Petrycego z Pilzna, Stanisława Orzechowskiego czy wcześniejszego Stanisława ze Skarbimierza.

Zupełnie inna problematyka została poruszona w artykule Urszuli Augustyniak pt. *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej na dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w. Wizje państwa i społeczeństwa*. Autorka podjęła analizę zjawisk związanych z funkcjonowaniem dyskursu politycznego w realiach kultury tradycyjnej i praktyk komunikacyjnych silnie związanych z religią. Historyk słusznie podkreśliła, że w odniesieniu do epok dawnych niedocenionym elementem w badaniach języka politycznego jest jego związek z językiem religijnym. Trudno bowiem wyobrazić sobie skuteczną perswazję bez udziału tego czynnika w społeczeństwie, funkcjonującym w systemie wartości zdeterminowanym przez wiarę. Co więcej, Augustyniak zdecydowała się na ukazanie wpływu procesów konfesjonalizacyjnych na procesy zachodzące w języku staropolskiego dyskursu politycznego na przestrzeni aż trzech stuleci, od XVI do XVIII w. Na wstępie, odwołując się do koncepcji Heinza Schillinga, przypomina o uznanej przez historyków roli zjawisk konfesjonalizacyjnych i modernizacyjnych przede wszystkim dla obszarów Rzeszy i krajów podporządkowanych Habsburgom. Polemizuje jednak z tezą, jakoby w Rzeczypospolitej decydującymi czynnikami kreującym podziały polityczne były podziały religijne. Artykuł stanowi przede wszystkim wnikliwe studium staropolskiego dyskursu politycznego. Co należy podkreślić, Autorka zwraca uwagę na specyfikę retorycznego pojmowania roli dyskursu z perspektywy pragmatyki tekstu funkcjonującej w ówczesnej komunikacji społecznej. Analizuje również charakter argumentacji religijnej i świeckiej przywoływanej przez staropolskich publicystów. Stąd podnoszone odwołania do wolności szlacheckich, zwłaszcza w zakresie wygłaszania własnych poglądów, roli przemocy słownej, argumentacji związanej z oskarżeniami o prywatę czy kłamstwo. Historyk silnie akcentuje pewien dualizm w myśleniu o państwie obecny w badanym dyskursie. Z jednej strony zwolenników państwa tolerującego koegzystencję różnych wyznań, z drugiej przychylnych dominacji wyznania rzymskokatolickiego. Zwraca również uwagę na zmianę w sposobie ukazywania innowierców w dyskursie politycznym i religijnym, która prowadzi do ich stopniowej marginalizacji w XVIII w. Podkreśla wykluczenie innowierców nie tylko z życia politycznego w państwie, ale i stygmatyzację, wyrażającą się w postępującej schematyzacji argumentacji stosowanej wobec nich w dyskursie politycznym zdominowanym przez język pism duchownych katolickich.

Artykuł Anny Grześkowiak-Krwawicz pt. *Rzeczpospolita, państwo czy wspólnota. Zmiana w systemie wartości w dyskursie politycznym w XVIII wieku*, poświęcony został ewolucji najważniejszych pojęć konstytuujących dyskurs polityczny w publicystyce schyłku XVIII stulecia. Przede wszystkim przedmiotem refleksji stał się sposób rozumienia terminu „Rzeczpospolita”. Przeprowadzona została analiza tego pojęcia. Zwrócono uwagę na jego znaczenie dla kształtowania się wspólnoty obywateli. Podkreślona została ewolucja roli tego terminu od czasów jego upowszechnienia się w XVI w., aż po okres kryzysu państwa w wieku XVIII. Opisany został wpływ zachodnioeuropejskiej myśli politycznej doby oświecenia

na sposób ukazywania Rzeczypospolitej jako konstruktu społeczno-politycznego. W tym kontekście przedmiotem bardziej szczegółowej analizy stała się ewolucja rozumienia terminu począwszy od okresu saskiego, aż po debaty publiczne z czasów Sejmu Wielkiego. Stąd przywołanie pisarstwa takich autorów jak Stanisław Dunin-Karwicki, Stanisław Konarski, Andrzej Zamoyski, ale też rzadziej wykorzystywanych w analizach piśmiennictwa politycznego pijarów Remigiusza Ładowskiego czy Hieronima Stroynowskiego. Grześkowiak-Krwawicz podkreśla zmianę zachodzącą w postrzeganiu Rzeczypospolitej jako ojczyzny, zachodzącą w pismach publicystów i myślicieli politycznych związanych z obozem reform, takich jak Stanisław Staszic i Hugo Kołłątaj. W tej grupie stopniowo miejsce Rzeczypospolitej zajmowało po prostu określenie Polska, co często odróżniało ich od oponentów politycznych, odwołujących się do terminologii rozumianej tradycyjnie w duchu staropolskiego republikanizmu.

Drugą część zbioru otwiera artykuł Karen Friedrich pt.: *Obywatelskość w wielonarodowej Rzeczypospolitej*. Jego tematem są zagadnienia związane z realizacją idei obywatelskości, manifestującej się w udziale obywateli w życiu politycznym. Przy czym skoncentrowano się przede wszystkim na praktyce uczestniczenia w życiu publicznym i pełnienia funkcji w instytucjach samorządu szlacheckiego. W artykule przeanalizowano zjawiska związane z integracją polityczną dokonującą się w duchu ideałów obywatelskich kreowanych w społeczeństwie szlacheckim. Warto zauważyć, że uwzględniona została specyfika tego procesu na obszarach pogranicza lub takich, które zachowały pewną odmienność kulturową i etniczną, jak np. Prusy Królewskie, ale też w pewnym sensie Litwa. Friedrich podkreśla atrakcyjność idei obywatelskości, która w jej opinii w znacznym stopniu przesądziła o sukcesie unii lubelskiej na wschodnich obszarach państwa, m.in. Podlasiu i Wołyniu. O atrakcyjności tego ideału decydowała praktyka udziału szlachty w procesie prawodawczym i sądownictwie, ale także w aparacie fiskalnym. Swobody gwarantowane przez sądy znajdujące się w rękach szlachty określały jej tożsamość i kształtowały, w opinii historyków, wspólnotę polityczną Rzeczypospolitej. W konsekwencji miał być stawiany znak równości między obywatelstwem a szlachectwem. We wspólnocie politycznej odnajdywali się również mieszczańscy korzystający ze swoich praw, jednak ich potrzeby i formy aktywności publicznej różniły się od szlacheckich. Friedrich koncentruje się w tym wypadku przede wszystkim na aspiracjach mieszczaństwa pruskiego, dopełniając ich obraz przykładami z Wielkiego Księstwa Litewskiego, brakuje jednak przykładów z innych obszarów, zwłaszcza koronnych. Zagrożeniem dla jedności wspólnoty politycznej miał być pluralizm religijny, który w dłuższej perspektywie stał się jednym ze źródeł konfliktów społecznych, rozpalających się w kraju począwszy od połowy XVII w. Badaczka wskazuje na podobieństwo aspiracji do partycypowania w swobodach politycznych Rzeczypospolitej istniejące między mieszczaństwem pruskim, a kozakami, choć deklarowanych w zupełnie inny sposób. W obu przypadkach ich postawy zdermianowane były odwołaniem do posiadanych praw i przywilejów związanych z władzą królewską. W ostatniej części artykułu, opisując aktywność polityczną

elit i ich lojalność wobec państwa, Friedrich analizuje przykład postaw Janusza i Bogusława Radziwiłłów.

Artykuł Jolanty Choińskiej-Miki zatytułowany *Wartości republikańskie w praktyce. Partycypacja obywatelska w czasach kryzysu (1648-1668)* poświęcony został funkcjonowaniu wzorów aktywności obywatelskiej szlachty ukształtowanych w XVI w. i ich realizacji w okresie narastającego kryzysu państwa w połowie XVII stulecia. Inspirację metodologiczną proponowanego ujęcia stanowiła klasyczna koncepcja Marii Ossowskiej dotycząca etosu rycerskiego¹, stąd próba rekonstruowania zarówno wzorców pozytywnych, jak i antywzorów funkcjonujących w społeczeństwie staropolskim. Jako źródła wykorzystane zostały lauda sejmikowe oraz publicystyka polityczna z lat 1648–1668. Historyk rozpoczyna swoją analizę od charakterystyki wzorów obywatelskich funkcjonujących w XVI stuleciu, m.in. szlachcica uczestnika życia politycznego czy senatora. Zwraca uwagę, że w XVII w. odwoływano się do ukształtowanych wcześniej schematów, nie formułując nowych założeń normatywnych. Ukazuje jednak funkcjonowanie utrwalonych kodów społecznych, np.: w trakcie rokосу Lubomirskiego. Analizując praktyki społeczne związane z działaniem instytucji politycznych Rzeczypospolitej, zwraca uwagę na wiele istotnych procesów zachodzących w okresie panowania Jana Kazimierza. Słusznie podkreśla postępującą erozję partycypacji obywatelskiej w funkcjonowaniu państwa i narastanie braku zaufania do centralnej instytucji przedstawicielskiej, czyli sejmu. Przytacza pojawiające się w pismach politycznych przekonanie, że prawdziwe cnoty obywatelskie przetrwały na poziomie lokalnym. Zwraca również uwagę na towarzyszące temu przekonaniu działania prowadzone przez sejmiki, które zapewniają społecznościom lokalnym bezpieczeństwo i wsparcie w czasach paraliżu instytucji centralnych.

Drugą część tomu zamyka artykuł Richarda Butterwicka-Pawlikowskiego pt.: *Chrześcijanin i obywatel w dyskursie politycznym drugiej połowy XVIII w.*, który poświęcony został korelacji istniejącej między ideałem obywatela a chrześcijanina, wyłaniającej się z analizy dyskursu politycznego istniejącego w Rzeczypospolitej w XVIII w. Źródłami do przeprowadzenia tego rodzaju analizy stały się traktaty polityczne, teksty służące celom edukacyjnym, wreszcie kazania i inne oracje publiczne. Butterwick-Pawlikowski słusznie zastrzega, że jego refleksja jest w jakimś sensie wstępna, a systematyczne badania wymagałyby zastosowania np.: metod statystycznych, choćby w odniesieniu do obecności w badanym dyskursie słów-kluczy takich jak „chrześcijanin” i „obywatel”. Słusznie podkreślony został związek między propagowaniem wzorów dobrego obywatela i chrześcijanina na polu edukacji np.: w szkołach pijarskich, a piśmiennictwem parenetycznym. Autor przywołuje również zasługi Stanisława Konarskiego w kreowaniu nowych wzorów obywatelskich ściśle związanych z moralnością katolicką. Zauważa zmianę w dyskursie edukacyjnym propagowanym w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, w których mniejszy nacisk kładziono na odniesienia do chrześcijaństwa. Powołuje się w tym wypadku na pisma Adolfa

¹ M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 2000.

Kamieńskiego i Antoniego Popławskiego, dążących do stworzenia modelu, w którym religia będzie służyć przede wszystkim kształtowaniu cnotliwego obywatela. Paralelne rozwiązania stosowano w Akademii Rycerskiej. Butterwick-Pawlikowski przechodzi następnie do analizy pism politycznych Hugona Kołłątaja, który w jego opinii wzmocnił przekaz obecny w szkołach KEN, propagując szczególnie ścisły związek między moralnością obywatelską a religią. W swojej analizie odwołuje się również do komunikacji wizualnej, przywołując program ideowy przyświecający wystrojowi Sali Rycerskiej na Zamku Królewskim w Warszawie, a propagujący postawy obywatelskie znane z historii Rzeczypospolitej. W podsumowaniu stawia tezę o przesunięciu się w drugiej połowie XVIII w. akcentu w dyskursie politycznym z promowania wzorów cnót chrześcijańskich na obywatelskie. Zjawisko to wiąże z ewolucją „oświeconego katolicyzmu”, który przekształca się w „katolickie oświecenie”.

Trzecią część tomu, zatytułowaną „Prawo i wolność”, otwiera studium *Relacje między wolnością a prawem w pismach Stanisława Orzechowskiego* pióra Patryka Sapały. Podjęta w nim została analiza sposobu definiowania pojęcia wolności w systemie prawnoustrojowym prezentowanym w pismach Stanisława Orzechowskiego. Sapała zwraca uwagę na rolę tego rodzaju refleksji w związku z praktyką życia publicznego w Rzeczypospolitej. Podkreśla relatywnie słabe rozpoznanie myśli Orzechowskiego w tym zakresie, stąd sama stara się wykorzystać wszystkie znane teksty tego pisarza, stworzone zarówno po łacinie, jak i po polsku. W artykule przeanalizowany został aparat pojęciowy, którym posługiwał się pisarz, i jego związek z myślą antyczną oraz realiami staropolskimi. Zwrócono uwagę na szczególną afirmację wolności jako wartości nadrzędnej, w pewnym sensie ważniejszej nawet niż prawo. Podkreślono związki myśli Orzechowskiego z czerpaną z tradycji greckiej teorią polityczną, definiującą kluczowe miejsce wolności w budowaniu wspólnoty politycznej obywateli. Wolność miała w koncepcji Orzechowskiego stanowić warunek kreowania republikańskiej etyki społecznej i gwarantować możliwość istnienia Rzeczypospolitej. Sapała postuluje podjęcie badań porównawczych, które umożliwiłyby zestawienie opinii tego myśliciela z innymi przedstawicielami jego pokolenia oraz ewentualny wpływ jego koncepcji na praktykę życia politycznego w Polsce.

Edward Opaliński zamieścił w zbiorze artykuł zatytułowany *Prawo i wolność w szlacheckim systemie wartości w drugiej połowie XVI w. i na początku XVII stulecia*. Analiza warszawskiego historyka ściśle koresponduje z ujęciem Sapały, choć dotyczy innych aspektów aksjologii politycznej społeczeństwa staropolskiego. Opaliński przekonuje, że wolność, równość i legalizm, traktowane jako szacunek obywateli wobec prawa, stanowiły główne wartości normatywne określające funkcjonowanie szlacheckiej wspólnoty politycznej. Przedmiotem jego analizy jest stosunek do tej grupy wartości w praktyce politycznej drugiej połowy XVI w., aż po kryzys związany z wybuchem rokoszu Zebrzydowskiego. Opaliński wykorzystał jako źródła akta sejmikowe, diariusze zjazdów (tu zwłaszcza wota senatorskie) oraz pisma publicystyczne, głównie z czasów elekcji oraz wspomnianego rokoszu. Podkreśla jednak, że zmuszony był dokonać pewnej

selekcji wykorzystanych źródeł i odwołań do wydarzeń politycznych. Autor swoją analizę rozpoczyna od zjazdu jędrzejowskiego w styczniu 1576 r., który wpisywał się w wydarzenia związane z drugą wolną elekcją. Zwraca uwagę na podnoszone przez przeciwników kandydatury habsburskiej argumenty o potencjalnym zagrożeniu wolności i praw szlacheckich ze strony „domu rakuskiego” i jego stronników. Zwolennicy Maksymiliana II przekonywali natomiast o prawomocności wyboru cesarza i nielegalności zjazdu jędrzejowskiego. Opaliński analizuje następnie piśmiennictwo polityczne związane z kolejnymi zjazdami szlacheckimi, które odbywały się w latach 1590–1592 oraz 1606–1607. W pierwszym przypadku chodziło o kontrowersje wokół uchwalenia podatku pogłównego oraz opozycji wobec polityki Jana Zamoyskiego, w drugim o wydarzenia związane z rokoszem Zebrzydowskiego. Dowodzi na tych przykładach, że prawo i wolność były pojęciami, które łączono w analizowanym dyskursie politycznym. Zwraca również uwagę na problem, jaki ze stosowaniem tego rodzaju odniesień mieli rokoszanie w konflikcie z królem i sejmem.

W kręgu aksjologii życia politycznego lokuje się artykuł Michała Zwierzykowskiego pt. „*Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy*”. *Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696–1762*. Poznański badacz wykorzystał do przeprowadzenia analizy dyskursu politycznego doby saskiej źródła zachowane w związku z kampaniami przedsejmowymi tj.: uniwersały przedsejmikowe i przedsejmowe, instrukcje (legacje) królewskie, listy wysyłane na sejmiki, wreszcie mowy wygłaszane przez posłów królewskich. W sumie powoływał się na 223 teksty. Zwierzykowski zwraca uwagę na fakt, że większość z nich jest anonimowa, a na ich charakter miały wpływ m.in. praktyki retoryczne, które funkcjonowały w komunikacji społecznej, jak np.: floryzacja czy powtarzanie tych samych postulatów politycznych. Następnie przechodzi do analizy pojęć prawa i sprawiedliwości w wyselekcjonowanych pismach politycznych. Podkreśla rozumienie prawa bardzo często traktowanego jako prawo pisane, choć pojawiały się również pojęcia praw politycznych, praw przyrodzonych, naturalnych, dawnych, wreszcie strażników praw. Zwraca również uwagę na relacje między Rzeczpospolitą, a porządkiem prawnym w sytuacjach nadzwyczajnych i kryzysowych. Zwierzykowski przeprowadził analizę obecności pojęcia sprawiedliwości w pismach politycznych doby saskiej. Była ona w badanym dyskursie często kojarzona z wymiarem sprawiedliwości, sprawiedliwości związanej z obciążeniami podatkowymi czy sprawiedliwości, którą można chyba określić jako sprawiedliwość społeczna w obrębie narodu politycznego. Co istotne, poznański historyk dowodzi, że to pojęcie szczególnie intensywnie zaczęto przywoływać w argumentacji stosowanej w okresie panowania Augusta III. W podsumowaniu podkreśla, że związek między prawem i sprawiedliwością w dyskursie politycznym stanowił echo wyobrażeń staropolskich elit społecznych o państwie, w którym sprawiedliwe egzekwowanie prawa miało być gwarancją wolności.

Zakończenie tomu stanowi artykuł Jana Kieniewicza pt.: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów a granice aksjologiczne cywilizacji europejskiej – kilka refleksji końcowych*. Celem zawartej w artykule refleksji jest ukazanie

Rzeczypospolitej jako konstruktu głęboko wpisanej w cywilizację europejską doby wczesnonowoczesnej, przy uwzględnieniu skomplikowanych zależności związanych z rozumieniem tożsamości starego kontynentu w nauce. Co ważne, stawiane jest pytanie o zakres wspólnej świadomości społeczeństwa staropolskiego, w którym warstwa uprzywilejowana stanowiła znaczącą mniejszość. Kieniewicz stawia tezę, iż Rzeczpospolita może być traktowana jako rodzaj projektu politycznego wpisanej w kształtowane u progu nowożytności europejskiego wyobrażenia o instytucjach państwa i formach funkcjonowania społeczeństwa korzystającego z ich możliwości. Elity budujące to państwo posługiwały się kodami kulturowymi wspólnymi dla ówczesnego chrześcijaństwa i renesansowej *respublica litteraria*, niezwykle ważnych dla kształtu tożsamości europejskiej. Należeli oni do Europy na równych prawach z przedstawicielami tej samej grupy w innych krajach, podzielali te same wartości i brali udział we wspólnych ponadnarodowych polemikach. Z tym procesem należy łączyć narodziny świadomości politycznej narodu szlacheckiego i w tym sensie posiada on europejskie fundamenty. Kieniewicz proponuje postrzeganie zjawisk na wschodzie jako procesu prowadzącego od Europy ku Rzeczypospolitej. Tego rodzaju perspektywa pozwala na postrzeganie swoistości kultury tego państwa przez pryzmat jego udziału w sferze kultury europejskiej w jej formie charakterystycznej dla tej części kontynentu. Wyklucza to postrzeganie jej jako bytu peryferyjnego i zapóźnionego, a sugeruje myślenie o niej w kategoriach oryginalnej struktury politycznej i społecznej, która odpowiadała potrzebom i specyfice tworzących ją ludzi. Ważne jest to, że aksjologia polityczna obywateli Rzeczypospolitej łączyła ich z europejskim systemem wartości, wynikała z niego.

Podsumowując, recenzowany zbiór studiów należy ocenić jako niezwykle cenny wkład w refleksję nad staropolskim dyskursem politycznym i jego rolą w funkcjonowaniu Rzeczypospolitej. Zebrane artykuły stanowią efekt badań prowadzonych przez specjalistów, którzy od lat zajmują się różnymi aspektami staropolskiego życia politycznego. W konsekwencji otrzymaliśmy przegląd oryginalnych ustaleń dotyczących wartości politycznych, praktyk społecznych, funkcjonowania instytucji życia publicznego czy zjawisk związanych z przemianami świadomości zbiorowej. Istnieje zbieżność między wnioskami wyciąganymi z poszczególnych analiz. Zarówno Jolanta Choińska-Mika, jak i Michał Zwierzykowski dostrzegają stałe przywiązanie do wartości obywatelskich na poziomie lokalnym. Emanacją tych postaw ma być aktywność sejmikowa nawet w czasach głębokiego osłabienia instytucji centralnych państwa. Anna Grzesko-wiak-Krwawicz i Jan Kieniewicz bardzo mocno akcentują związki staropolskiej aksjologii politycznej z wartościami ukształtowanymi przez wielkie europejskie prądy umysłowe doby renesansu czy oświecenia. Należy również podkreślić, że wszystkie teksty są efektem dojrzałych badań, popartych głęboką wiedzą źródłową. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że jest to publikacja, która mimo swego zespołowego charakteru nosi w sobie walor syntezy.

Filip Wolański
(Wrocław)